

OSMANLI'DA İLM-İ KELÂM
Âlimler, Eserler, Meseleler

Editörler

Osman Demir

Veysel Kaya

Kadir Gömbeyaz

U. Murat Kılavuz

İSTANBUL 2016

**OSMANLI'DA İBN TEYMIYYECİLİĞİ BİRGİVÎ ÜZERİNDEN
İHDAS ETMENİN İMKÂNI
– ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM –***

Âdem ARIKAN**

Giriş

Osmanlı dönemi denildiğinde uzun bir tarih aralığı ve geniş bir coğrafyadan söz edilmiş olur. Bu dönemle ilgili yapılan çalışmalarda bazı yaklaşımlar, sınırlamalar ve tasnif denemeleri yapılmıştır. Osmanlı dinî düşüncesine hâkim “Fahruddîn er-Râzî mektebi” ile “İbn Teymiyye mektebi” olmak üzere iki ana mektepten bahseden tasnif bunlardan biridir. Bu tasnifte Birgivî Mehmed Efendi (929-981/1523-1573), İbn Teymiyye mektebinin temsilcisi olarak gösterilmektedir.¹

* Bu çalışma daha önce İngilizce olarak yayınlanmış makalenin gözden geçirilmiş hâlidir; bkz. Arıkan, Âdem, “On the Probability of the Creation of the Ibn Taymiyya School of Ottoman Thought via Birgivî Mehmed Efendi – A Critical Approach –”, *İlahiyat Studies* 6/2 (2015), 147-180.

** Yrd. Doç. Dr.; İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Ocak, Ahmet Yaşar, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi (Makaleler-Araştırmalar)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 178.

İbn Teymiyye'nin görüşlerinin etkisi Vehhâbî çevrelerde görülmektedir. İbn Teymiyye'den Vehhâbîliğe uzanan tarihî seyir içerisinde bu görüşlerin etkilediği bazı isimler araştırmalara konu olmuştur. Bu isimlerden biri olarak Birgivî bazı araştırmalarda Vehhâbîlik ile de ilişkilendirilerek konu edinilmektedir. Vehhâbîlik öncesinde geniş Osmanlı coğrafyasında İbn Teymiyye'nin görüşlerinin etkilediği ilim çevrelerinin olduğu bir gerçektir. İbn Teymiyye dendiğinde mezhepler tarihinde Selefîlik akla gelmektedir. Bazı araştırmacılara göre Selefîlik bir mezhep olmaktan ziyade bir zihniyettir.² Selefîyye'yi mezhep edinmek, Selefî tâbi olanların kabul etmedikleri bir bid'attir.³ Birgivî için Selefî nitelenmesi, bazen zihniyet, kimi zaman da mezhebî bir etiketleme olarak yapılmaktadır.

Bu çalışmada Birgivî'nin günümüze ulaşan eserlerinden hareketle onun İbn Teymiyye ekolü içerisinde gösterilmesine getirilebilecek bazı itirazlar ortaya konacaktır.

Birgivî ve İbn Teymiyye Ekolü

Birgivî, 929/1523 yılında⁴ Balıkesir'de doğmuştur. Müderris Pîr

² Kırbasoğlu, Mehmet Hayri, "Maziden Atıya Selefî Düşüncenin Anatomisi", *İslâmiyât: Üç Aylık Araştırma Dergisi (Kökencilik Özel Sayısı)* 10/1 (2007), 142.

³ Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *es-Selefîyye: Merhale zemeniyye mübârake lâ mezheb İslâmî* (8. bs., Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2006), 219 vd.

⁴ Birgivî'nin kendi ifadesine göre "Viladetim tarihi tokuz yüz yigirmi tokuz Cemâziye'l-ûlâsinun onuncu günüdür." Hicrî 10 Cemaziyelevvel 929 tarihi miladî 27 Mart 1523

Ali'nin oğludur. Birgivî ilk tahsilini babasının yanında yaptı.⁵ Ardından İstanbul'a gitti ve burada Ahîzâde Mehmed Efendi (ö. 974/1563) ve Kazasker Abdurrahman Efendi'nin (ö. 983/1575) derslerine devam etti. Bayrâmî şeyhi Abdullah el-Karamânî'ye (ö. 972/1564-65) intisap etti. Şeyhinin de tavsiyesiyle ders ve irşad faaliyetlerine döndü. Sultan II. Selim'in (slt. 1566-1574) hocası Atâullah Efendi'nin (ö. 979/1571) Birgi'de yaptırdığı Dârulhadis'e müderris olarak tayin edildi.⁶ Ömrünün geri kalan kısmını Birgi'de tedris ve telif faaliyetleriyle geçirdi. Birgivî (Birgili) nisbesiyle şöhret buldu. Birgivî, ömrünün sonlarına doğru tekrar İstanbul'a dönerek sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'ya (ö. 987/1579) tavsiyelerde bulundu. 981/1573 yılında vefat etti ve Birgi'de defnedildi.⁷

tarihiine denk gelmektedir; Birgivî, Muhammed b. Pîr Ali, *Vasiyyet-nâme: Dil İncelemesi, Metin, Sözlük, Ekler İndeksi ve Tıpkıbasım* (haz. Musa Duman; İstanbul: Risale Yayınları, 2000), 122.

⁵ Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hüseyin b. Sinan (Cenâbî Mustafa Efendi), *Târîh-i Cenâbî (el-Aylemü'z-zâbir fî ahvâli'l-evâ'il ve'l-evâbir)* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 3100), vr. 427a. Birgivî'nin amcasının oğlu Muhammed b. Bahâüddîn (Bahâüddinzâde) (ö. 953/1546), İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber*'ine bir şerh yazacağı zaman önce Pîr Ali ile istişare etmişti; bkz. Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Mîzânü'l-Hakk fî ihtiyâri'l-ebakk* (sad. Orhan Şaik Gökyay & Süleyman Uludağ; İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008), 51, 179, 297.

⁶ Birgivî'nin bu medresedeki eğitim faaliyetleri için bkz. Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi: Osmanlı'da Bir Dâru'l-Hadis Şeyhi* (İstanbul: Dârulhadis, 2008), 59 vd.

⁷ Ali b. Bâlî Çelebi, *el-İkdü'l-manzûm fî zikri efâdili'r-Rûm* (Taşköprüzâde'nin eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye'si ile birlikte; Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1975), 436-437; Nev'izâde Atâullah Atâî, *Hadâ'iku'l-bakâyık fî tekmileti's-Şakayık (Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, c. II içinde haz. Abdülkadir Özcan; İstanbul: Çağrı Yayınları,

Birgivi'nin görüşleri uzun zaman tesirli olmuştur. Osmanlı döneminde Birgivi'nin takipçilerinin bulunduğu klasik kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Terzioğlu, Es'ad Efendi'nin (1615-22, 1623-25 yıllarında şeyhülislâm) fetvaları arasında "Birgivi hulefası", 1056/1646-47 yılında Hacı Ahmed isimli bir müellif tarafından yazılan bir risalede "Birgiviler" ifadelerini tespit etmiştir.⁸

Osmanlı dinî düşüncesiyle ilgili "Fahrüddîn er-Râzî mektebi" ve "İbn Teymiyye mektebi" olarak yapılan tasnifte, Birgivi, İbn Teymiyye mektebi temsilcisi olarak değerlendirilmektedir:

Osmanlı uleması dinî bilimleri tahsil için biri Orta Doğu, diğeri Orta Asya olmak üzere özellikle iki mıntıkayı tercih etmektedir. (...) İşte buralarda tahsil ve ihtisas yapan Osmanlı uleması, dinî düşünce alanında özellikle iki mektebi, Osmanlı ülkesine taşımıştır. Bunlardan birincisi, Osmanlı merkezî yönetiminin de, Osmanlı dinî bürokrasisini tesis ederken sürekli tercih edeceği Fahrüddîn-i

1989), 179-181. Birgivi'nin hayatı hakkında detaylı bilgi ve ilgili kaynaklar için bkz. Martı, *Birgivi Mehmet Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 25 vd.

⁸ Terzioğlu, Derin, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzi-i Mişri, 1618-1694* (doktora tezi; Cambridge, MA: Harvard University, 1999), 200, 202; Terzioğlu, "Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the *Naşîhâtname* of Hasan addressed to Murad IV", *Archivum Ottomanicum* 27 (2010), 255. Terzioğlu'nun yazmalarla ilgili kayıtları şöyledir: Esad Efendi, *Fetâvâ-yı müntehab* (Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizade, 277), 1b-6b, 46b; Hacı Ahmed, *Risâle-i acîbe* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, 404), 96b-98b.

Râzî (yahut kısaca Fahr-i Râzî) mektebi; diğeri ise, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren bu birincisine bir tepki olarak kendini hissettirmeye başlayacak olan İbn Teymiyye mektebi idi.

Akıl ve re'y esasına ağırlık veren Fahr-i Râzî mektebi, XII. yüzyıldan XIV. yüzyıl sonlarına kadar Necmüddîn Ömer Neseî (1142), Ebü'l-Kâsım Mahmud Zemahşerî (1143), Burhanüddîn Merğînânî (1196), Fahrüddîn Râzî (1209), Nasîruddîn Tûsî (1273), Kâdî Beyzâvî (1291), Adudüddîn İcî (1335) Kutbüddîn Râzî (1364), Sa'düddîn Tefâtânî (1395) ve Seyyid Şerîf Cürcânî (1413) gibi, Gazzâlî (1111) sonrası (müteahhirün) döneminin ünlü uleması tarafından kuvvetle temsil edildi.⁹

Bu tasnifle ilgili aynı görüşler farklı çalışmalarda benzer ifadelerle tekrarlanmaktadır. Osmanlı'da "Fahr-i Râzî mektebi ve temsilcileri" başlığı altında Mâtürîdîlik söz konusu edilmekte, Râzî mektebinin yerini Mâtürîdîlik almaktadır. Böylelikle Râzî mektebi Mâtürîdîlik ile aynileştirilmekte, her ikisi için de temsil eden âlimler olarak aynı isimlere yer verilmektedir:

⁹ Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler* (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek & Salim Koca; Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XI, 21; a. mlf., "Ottoman Intellectual Life in the Classical Period", *The Turks* (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca; Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), III, 749-750; a. mlf., "Religious Sciences and the Ulema" *Ottoman Civilization* (ed. Halil İnalçık & Günsel Renda; İngilizce'ye çev. Ellen Yazar & Priscilla Mary Işın; Ankara: Ministry of Culture, 2003), I, 260-261.

Sünnîliğin iki büyük inanç mektebinden birincisi olan Mâtürîdîlik (diğeri Eş'arîlik), Semarkand'da Ebû Mansur Muhammed Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından tesis edildi. Akıl ve re'y esasına dayanan bu mektebin iyice gelişip yerleşmesinde en büyük rolü oynayanlar, Mâverâünnehir ve Harezmi mütakasında yetişen âlimler olmuştur ki, (...) Ömer Nesefî, Zemahşerî, (...) Fahrüddîn Râzî, Nasîruddîn Tûsî, (...) gibi müteahhirîn geleneğinin ünlü isimlerini saymak gerekir.¹⁰

Fahrüddîn er-Râzî'nin Mâtürîdî âlim Nureddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184) ile yaptığı münazaralarda Mâtürîdî görüşlere yönelttiği eleştiriler kendi eserinde günümüze ulaşmıştır.¹¹ Dolayısıyla Râzî'nin kendi eserinden hareketle bu tasnife itiraz etmek mümkündür. Râzî mektebi, öğrencileri veya takipçilerinden bahseden başka kaynak ve araştırmalarda da "hikmet", "mantık", "tahkîk ehli" gibi terimler etrafında sınırlamalar ile bazı âlimlerin isimlerine yer verilmektedir.¹² Yukarıdaki tasnifte bu âlimler hakkında "akıl ve re'y esasına dayanan/ağırlık veren" nitelemesi,

¹⁰ Ocak, *Osmanlı Dönemi*, 175; a. mlf., "Religious Sciences and the Ulema", 261; a. mlf., "el-Hayâtü'd-dîniyye ve'l-fikriyye", *ed-Devletü'l-Usmâniyye: Târîh ve hadâra* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu; Arapça'ya çev. Salih Sa'dâvî; İstanbul: IRCICA, 1999), II, 247.

¹¹ Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Ömer b. Muhammed, *Münâzarâtü Fahrüddîn er-Râzî fî bilâdi Mâverâ'innehr* (thk: Fethullah Huleyf; Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1966), 53 ve 14, 17, 23.

¹² Râzî mektebi ile ilgili bilgi veren kaynaklar, yapılmış araştırmalar ve diğer detaylar için şu çalışmaya bakılabilir: Arıcı, Mustakim, "İslâm Düşüncesinde Fahrüddîn er-Râzî Ekolü", *Fahrüddîn Râzî* (ed. Ömer Türker & Osman Demir; İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 167-202.

Râzî/Mâtürîdî mektebinde tasnif edilmelerinde bu niteliklerinin dikkate alındığını¹³ gösterebilir. Ancak tasnifin diğer tarafının merkezine yerleştirilen Birgivî hakkındaki ifadelerle bakıldığında bu tasnifin mezhebî kimlikler ile de ilişkilendirilecek şekilde ortaya konduğu görülmektedir:

Birgivî, böylece daha kendi zamanında, Osmanlı merkezî yönetiminin pragmatik Sünnîlik anlayışına alternatif tasfiyeci mahiyette ikinci bir Sünnîlik anlayışının doğmasına yol açmıştır ki, bu yüzden onu – kendisi her ne kadar Hanefî olsa da – İbn Teymiyye, hatta Hanbelî mektebine bağlamak yanlış olmayacaktır.¹⁴

Birgivî, Hanefî mezhebinden olduğunu kendisi dile getirmektedir¹⁵ ve eserlerinde bu tasnifte diğer mektebin temsilcileri sayılan Zemaşerî, Kâdî (Beyzâvî), (Fahrüddîn) Râzî ve Ebû Mansûr'un¹⁶ (el-

¹³ Nitekim Ocak da Birgivî'nin bid'at ile ilgili tutumundan bahsederken "o, mezhepçe Hanefî olduğu hâlde, bu tutumuyla İbn Teymiyye ekolünü benimsemiştir." demektedir; *Osmanlı Dönemi*, 222.

¹⁴ Ocak, *Osmanlı Dönemi*, 179-180; a. mlf., "el-Hayâtü'd-dîniyye ve'l-fikriyye", 251; a. mlf., "Religious Sciences and the Ulema", 263. Biraz farklı ifadelerle benzer görüşler için bkz. Lekeşiz, Hulusi, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu* 21/49 (1991), 24, 25; Unan, Fahri, "Dinde Tasfiyecilik yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhâlefet: Birgivî Mehmed Efendi", *Türk Yurdu* 36/382 (1990), 34-35.

¹⁵ "Amelde mezhebin kimdir?" diseler, 'İmâm Ebû Hanîfe'dür' diye; ammâ hükm idüp: 'Ebû Hanîfe mezhebi hakdur, gayrılar mezheb-i bâtıldır' dimeye."; Birgivî, *Vasiyyet-nâme*, 107; ayrıca bkz. a. mlf., *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Abmediyye* (thk. Muhammed Hüsnî Mustafa; Halep: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 2002), 399.

¹⁶ Birgivî, *İnkâzû'l-bâlikîn (Resâ'ilü'l-Birgivî* içinde; nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr; Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 73.

Mâtürîdî) isimlerini anarak görüşlerine yer vermektedir.¹⁷ Ancak hiçbir eserinde İbn Teymiyye'nin adına yer vermemektedir. Birgivî, bazı konularda, döneminin âlimleriyle farklı düşüncelere sahip¹⁸ olsa da, bu durum onun Hanefî ve Mâtürîdî olduğu gerçeğini değiştirmez. Birgivî'nin görüşlerini delillendirirken referans verdiği kaynak kitaplarının çoğunlukla Hanefî fıkıh, özellikle de fetva kitapları olduğu görülmektedir. Mâtürîdîliğin "tüm bölgelerde aynı şekilde temsil edilmediği"¹⁹ bilinmektedir. Birgivî gibi âlimlerin farklı görüşlerini Hanbelîlik, İbn Teymiyye ve Selefîlik ile özdeşleştirmek hata olacaktır.

Ehl-i sünnet kendi içinde, genellikle Selefiyye (Eseriyye, Hanâbile), Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye olmak üzere üçe ayrılarak tasnif edilmektedir. Hanbelî âlimlerin²⁰ de yer verdiği bu üçlü geleneksel tasnif, bazen

¹⁷ Birgivî, *et-Tarîka*, 201; a. mlf., *İnkâzü'l-hâlikîn*, 54.

¹⁸ Birgivî'nin itiraz ettiği konulardan olan para vakıfları Birgivî'den önce de Osmanlı uleması tarafından tartışılmaktaydı. Ebû Hanîfe ile öğrencileri de para vakıfları hakkında farklı görüşler belirtmiştir. Birgivî'den önce bu tartışmalara katılan dönemin âlimleri hakkında bkz. Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 28 vd.

¹⁹ Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 129.

²⁰ İbn Fakîh, Abdülbâkî b. Abdülbâkî İbn Fakîh Fissa el-Mevâhibî el-Hanbelî, *el-Ayn ve'l-eser fi akâ'idî Ehlî'l-eser* (thk. İsmâ Ravnâs Kal'acî; Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1987), 53; Seffârînî, Ebû'l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Hanbelî, *Levâmi'u'l-enûari'l-behiyye ve sevâtî'u'l-esrâri'l-eseriyye li-şerhi'd-Dürreti'l-mudiyye fi akdi'l-fırkati'l-merdiyye* (2. bs., Dimeşk, Müessesetü'l-Hâfikîn ve Mektebetühâ, 1982), I, 73.

farklı ifade edilse de genelde kabul görmüştür.²¹ Ancak Hanbelî mezhebini de sahiplenen Vehhâbî temsilcileri Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye'nin kuruluşu erecek fırka (*fırka-i nâciye*) olamayacağını iddia eder. Bu dışlayıcı Vehhâbî görüşe göre "Ehlü's-sünne bir fırkadan ibarettir" ve Ehl-i sünnet'in itikadını İbn Teymiyye beyan etmiştir.²² Vehhâbî görüşleri benimsemiş bazı araştırmacılar, ileride örneklendirileceği üzere, Birgivî'nin Mâtürîdî mezhebinden olduğu tespitini yapıp görüşlerini – özellikle İbn Teymiyye'nin görüşlerine uymadığını göstererek – tenkit etmektedir.

Birgivî'nin Eserlerinde İbn Teymiyye'ye Atf İddiaları

Birgivî eserlerinde birçok âlimin görüşlerine yer vermiştir. Örneğin Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de Gazzâlî'ye birçok referansı söz konusudur.²³ Onun görüşleri ile Gazzâlî'nin *İhyâ*'da yazdıkları

²¹ Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, *Şerbu'l-Makâsîd* (thk. Abdurrahman Umeyra; Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), V, 231; Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerbi'l-Tarîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1316), I, 201; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerbi İhyâi ulûmi'd-dîn* (3. bs., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), II, 8; İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341), I, 98.

²² Âlî's-Şeyh, Salih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim, *el-Le'âli'l-behiyye fî şerbi'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye* (thk. Âdil b. Muhammed Mürsî Rifâî; Riyad: Dâru'l-Âsime, 2010), I, 88-90; Useymîn, Muhammed Salih, *Şerbu'l-Vâsitiyye li-Şeybulislâm İbn Teymiyye* (thk. Sa'd b. Fevvâz es-Sumeyl; Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2000), I, 53.

²³ Birgivî, *et-Tarîka*, 52, 60, 95, 151, 152, 398, 412.

arasındaki benzerlikler araştırmalar ile de ortaya konmuştur.²⁴ Birgivi'nin Gazzâlî'den farklı düşündüğünde bunu ifade ettiği²⁵ de bilinmektedir.²⁶ Birgivi'nin benzer konuları ele alan Hanefî âlim Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) eserleri²⁷ gibi birçok kaynağa sık müracaat ettiği görülmektedir.

Birgivi ile İbn Teymiyye arasında ilişki kuran bazı araştırmacılar bunu delillendirmek isterken hatalı örnekler vermişlerdir. Birgivi'nin *et-Tarîka*'da "İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) ismini verdiği"²⁸ iddiası bunlardan biridir. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin isminin geçtiği iddia edilen yerde Birgivi, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) görüşünü²⁹ aktarmıştır.³⁰ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye'nin öğ-

²⁴ Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî'nin İhyâ'sı ile Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediyye'sinin Mukayesesi", *İslâmî Araştırmalar (Gazzâlî Özel Sayısı)* 13/3-4 (2000), 473-478.

²⁵ Birgivi, *et-Tarîka*, 151-153.

²⁶ Martı, *Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği ve et-Tarikatü'l-Mubammediyye: Tablik ve Tablil* (doktora tezi; Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 290-291.

²⁷ Birgivi, *et-Tarîka*, 52, 53, 54, 56, 59, 66, 105, 202, 253, 291, 301, 324, 370, 419, 420.

²⁸ Lekesiz, XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: *Birgili Mehmed Efendi ve Fikirleri* (doktora tezi; Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 114 ve dipnotlar. Lekesiz, İbn Kayyim'in isminin geçtiği yer olarak *et-Tarikatü'l-Mubammediyye*'nin yazma nüshasına atf yapmaktadır. Kaynakçada söz konusu nüsha için verilen künye şöyledir: Milli Kütüphane, Celal Ökten Yazmalar Kısmı, no: 2178, 97b' (bkz. https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=66009, 107).

²⁹ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Telbîsü İblîs* (thk. Seyyid el-Cümeylî; Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1994), 224.

rencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ile karıştırılmıştır.³¹

Bir başka hata örneği de *Tekmile-i Tarîka* isimli *et-Tarîka* tercümesine referansla yapılmıştır.³² Vedâdî'nin bu tercüme eseri, Birgivî'nin yazdığı metnin tercümesinden ibaret değildir. Bizzat Vedâdî, eserini böyle tanıtmakta ve “bazı mahalleri kütüb-i mu'teberâtta tezyîl ve tekmîl olmağla *Tekmile-i Tarîka* deyu nâm verildi”³³ diye yazmakta, bazı kısımlara muteber kitaplardan eklemeler yaptığını ifade etmektedir.³⁴ Dolayısıyla bu tercümedeki İbn Teymiyye'ye atıflar da Vedâdî'nin tezyil ve tekmil ettiği (eklediği) kısımlardan olup, Birgivî'ye ait değildir. Bu tercümeden hareketle Birgivî'nin denilerek verilen görüşlerden bazılarının da yine Vedâdî'nin eklemelerinden ibaret olduğu görülmektedir. Birgivî'ye nispetle verilen bu görüşlerle ilgili yapılmış yorum ve tenkitlerin

³⁰ Birgivî, *et-Tarîka*, 196. Ayrıca bkz. Martı, *Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği*, 284.

³¹ Kaylı, Ahmet, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form* (yüksek lisans tezi; İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 57 ve d.n. 137.

³² Unan, “Dinde Tasfiyecilik”, 42 (d.n. 55); müellif şu çeviriye atıflarda bulunmaktadır: Birgivî, *Tekmile-i Terceme-i Tarikat-i Muhammediyye* (çev. Vedâdî; İstanbul: Dârü's-Saltanat, 1256), 412, 419, 436, 449, 450, 465, 466, 467.

³³ Vedâdî, *Tekmile-i Terceme*, 3.

³⁴ Ayrıca bkz. Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (2. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013); 49; Martı, mütercim Vedâdî'nin tercüme ekledikleri yüzünden daha sonra eleştiriye uğradığını kaydetmektedir. *et-Tarîka* üzerine doktorasında Martı, “Birgili'nin eserlerinin hiçbirinde İbn Teymiyye'nin ismine rastlamıyoruz.” diye yazmaktadır. Martı, *Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği*, 126, 331, 332.

en azından bir kısmının yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir.

Birgivi'nin eserlerinde İbn Teymiyye'ye de atıflar olduğunu kaydeden bazı araştırmacılar,³⁵ bunun için Yüksel'in Birgivi hakkındaki doktorasını referans göstermiştir.³⁶ Yüksel doktorasının Türkçe çevirisinde *Ziyâretü'l-kubûr* isimli risalenin Birgivi'ye ait olmadığını ortaya konulması sebebiyle, Birgivi'nin "eserlerinde İbn Teymiyye'nin ya da öğrencilerinin adını zikretmediğini" kaydetmiştir.³⁷ Yüksel, daha önceki başka bir çalışmasında da Birgivi'nin hiçbir eserinde "İbn Teymiyye'nin ismine rastlamıyoruz"³⁸ diye yazmıştır.

³⁵ "Birgivi'nin kitap ve risale olarak yazdığı eserler incelendiği zaman, başta İbn Teymiyye olmak üzere, ... sonra yaşamış daha bazı Hanbelî ulemanın etkileri pek açık bir surette görülür. Bu eserlerinde Birgivi, okuyucularına sık sık adı geçenlerin kitaplarını tavsiye etmekte ve kendilerinden nakillerde bulunmaktadır." Ocak, *Osmanlı Dönemi*, 222; a. mlf., "İbn Kemâl'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiyesi'nde İlim ve Fikir Hayatı", *Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl Araştırma Merkezi'nin Tertip Ettiği Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar* (ed. S. Hayri Bolay, Bahaeddin Yediöldz & M. Sait Yazıcıoğlu; 2. bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 31, 32.

³⁶ Ocak, *Osmanlı Dönemi*, 234 ve d.n. 17.

³⁷ "Birgivi'ye nisbet edilen *Risâletü Ziyâretü'l-kubûr* isimli çalışmaya dayanarak Birgivi'nin dolaylı yoldan İbn Teymiyye'den etkilenmiş olabileceğini yazmışım ... Bu risalenin Birgivi'ye ait olmadığı, Ahmet Turan Arslan'ın (...) tebliğinde ortaya konulmuştur. Böylece eserlerinde İbn Teymiyye'nin ya da öğrencilerinin adını zikretmeyen, onların eserlerinden iktibasta bulunmayan Birgivi'nin İbn Teymiyye'den etkilendiğini söyleyebileceğimiz hiçbir aralık kapı bulunmamaktadır."; Yüksel, Emrullah, *Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 147-148.

³⁸ Yüksel, "Mehmed Birgivi", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2

Ziyâretü'l-kubûr isimli risale, Birgivî ile İbn Teymiyye arasında ilişki kuran araştırmacılar tarafından “onun İbn Teymiyye'nin görüşlerinden haberdar olduğunun en açık delili”³⁹ olarak görülmekteydi. *Ziyâretü'l-kubûr*, Ahmed b. Mehmed er-Rûmî el-Akhisârî es-Saruhânî (ö. 1041/1631) isimli müellife aittir, ama Birgivî'ye nispet edilmiş, böylece şöhret bulmuş, birçok defa basılmıştır.⁴⁰

Ziyâretü'l-kubûr'da yapılan tasvirlerin ve bunlarla ilgili yöneltilen tenkitlerin muhatabının Şîa (Râfıza) olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Bu sebeple, bu risaledeki bilgilerin en azından bir kısmından hareketle yapılacak tespitlerin, Osmanlı dönemindeki başka mezhep mensuplarıyla da ilgili

(1977), 184.

³⁹ Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 114, 115.

⁴⁰ Arslan, Ahmet Turan, “İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler”, *1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu (13-14 Nisan 2007) Bildiriler Kitabı* (ed. İbrahim Gümüş; İstanbul: Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu [TÜRÇEK], 2009), 180-181. Ayrıca bkz. Michot, Yahya, “Introduction”, *Against Smoking: An Ottoman Manifesto, by Ahmad al-Rûmî al-Âqbişârî* (ed. ve İngilizce'ye çev. Yahya Michot; Leicestershire: Interface Publications & Kube Publishing, 2010), 1.

⁴¹ İbn Teymiyye'nin Şeyh el-Müfid'e izafe ettiği *Menâsikü hacci'l-meşâhid*e yapılan atf (Akhisârî, Ahmed b. Mehmed er-Rûmî es-Saruhânî, *Ziyâretü'l-kubûr [Resâ'ilü'l-Birgivî* içinde Birgivî'ye nispetle nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr; Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011], 164) bizi böyle düşünmeye sevk etmektedir. Şîî âlim İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö.726/1325) *Minhâcü'l-kerâme* isimli eserine, çağdaşı olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *Minhâcü's-sünne* adıyla bir reddiye yazmıştı. İbn Teymiyye, bu esrinde *Menâsikü hacci'l-meşâhid*i Şeyh el-Müfid'e izafe ederek tenkitlerde bulunmaktadır; İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm, *Minhâcü's-sünneti'nebeviyye* (thk. Muhammed Reşad Salim; Riyad: Müessesetü Kurtuba, 1986), III, 419.

sayılması, ayrıca Birgivî'nin yaşadığı çevreyle ilgili gözlemleri olarak değerlendirilmesi hatalı sonuçlara götürmektedir.

Akhisârî başka bir eseri olan *Mecâlisü'l-ibrâr*'da kabirler ile ilgili konuları ele alırken yine İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ve şeyhine (İbn Teymiyye'ye) müracaat etmektedir.⁴² Akhisârî, İbn Teymiyye'den etkilenmiş Hanefî âlimlerden biri olarak araştırmalara konu edilmiştir.⁴³ Ancak işaret edilmelidir ki Akhisârî'nin de kelâmî konularda Mâtürîdî mezhebine mensup olduğu tespit edilmiştir.⁴⁴ Akhisârî kelâm ve tasavvuf kitaplarını kaynakları arasında saymakta, mükellef üzerine ilm-i kelâmdan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat üzere sahih itikadı tahsil etmenin vacip olduğunu kaydetmekte, Allah'ın bilinmesi için nazar ve istidlalin vacip olduğunu, bunu terk edenin günahkâr olacağını savunmaktadır.⁴⁵

Birgivî ve İbn Teymiyye'nin Görüşlerinin Karşılaştırılması

Birgivî ile İbn Teymiyye arasında bağlantı kurmak isteyen araş-

⁴² Akhisârî, Ahmed b. Mehmed er-Rûmî es-Saruhânî, *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-abyâr ve mehâ'iku'l-bida' ve mekâmi'u'l-eşrâr* (doktora tezi içinde thk. Ali Mısıfî Sîmcân Fevrâ; Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2007), 213, 215, 219, 654.

⁴³ İbn Teymiyye'nin Akhisârî'ye etkileri için bkz. Sheikh, Mustapha, "Taymiyyan Influences in an Ottoman-Hanafi Milieu: The Case of Ahmad al-Rûmî al-Âqhişârî", *Journal of the Royal Asiatic Society* 25/1 (2015), 1-20; Michot, "Introduction", 1, 4, 8.

⁴⁴ Fevrâ, Ali Mısıfî Sîmcân, "Dirâse", *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-abyâr ve mehâ'iku'l-bida' ve mekâmi'u'l-eşrâr: Dirâseten ve tabkîkan min bidâyeti'l-kitâb ile'l-meclisi'l-bamsîn* (doktora tezi; Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2007), 13; Sheikh, "Taymiyyan Influences", 4.

⁴⁵ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*; 2, 14, 15, 74, 144, 510.

turmacılar bu iki âlimin görüşlerini karşılaştırmaktadır. Karşılaştırmalarda üzerinde durulan konulardan birisi bid'at kavramıdır. Birgivî'nin eserlerine bakıldığında, bid'at konusunda farklı ve önemli detaylar olduğu, örneğin onun *bid'at-i hasene* kavramına yer verdiği görülecektir.⁴⁶ İbn Teymiyye ise *bid'at-i haseneye* de yer veren taksimi tenkit etmektedir.⁴⁷

Birgivî ile İbn Teymiyye arasında kurulan bağlantı için önemle üzerinde durulan bir nokta da tasavvuf ile ilgili tutumlarıdır. Birgivî tasavvufun kalbin rezilliklerden arındırılması, faziletlerle süslenmesinden ibaret olduğunu kaydetmekte ve bu yola giren sâlike çeşitli tavsiyelerde bulunmaktadır.⁴⁸ Birgivî'nin özellikle kendi dönemindeki sufiler ile ilgili tenkitleri de vardır.⁴⁹ Birgivî kendilerinin ilm-i bâtın sahipleri olduklarını, bir müşkilleri olduklarında fetvasını Hz. Muhammed'den aldıklarını, olmazsa bizzat Allah'a müracaat ettiklerini, bir hocadan kitap okumaya ihtiyaçlarının olmadığını söyleyen sufileri eleştirmektedir. Birgivî bu görüşleri bâtıl saymakta ve duyup kabul edenin zındık sayılacağını kaydetmektedir. Birgivî kendi dönemindeki cahil sufilerin "ilim perdedir" görüşlerini tenkit etmektedir.⁵⁰ Sufilerin bu görüşlerini tenkit ederken

⁴⁶ Detaylar için bkz. Birgivî, *et-Tarîka*, 25-26; Yüksel, *Mehmed Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 67, 68

⁴⁷ İbn Teymiyye, *İktizâ'u's-sırâti'l-müstakîm li-muhâlefeti ashâbi'l-cabîm* (thk. Nâsır Abdülkerîm el-Akl: Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994), II, 585.

⁴⁸ Birgivî, *et-Tarîka*, 84, 235, 391-393.

⁴⁹ Birgivî, *a.e.*, 28, 47, 67, 362-364.

⁵⁰ Birgivî, *et-Tarîka*, 28-29.

müspet ifadelerle andığı Cüneyd-i Bağdâdî'nin "Bizim ilmimiz ve mezhebimiz Kitap ve Sünnet ile kayıtlıdır" ifadesini de aktarmaktadır. Ayrıca bazı tasavvuf büyüklerinin görüşlerini Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle* adlı eserinden⁵¹ alıntılanmaktadır.⁵² "İnsan fıkıh öğrenir de zühd ilmi ve hikmete bakmazsa kalbi katılaştır. Katılaştırmış kalp ise Allah'tan uzaktır" ifadelerini Hanefî âlim Ebü'l-Leys es-Semerkandî'den aktarmaktadır.⁵³

Tasavvuf konularını içeren ve Birgivî'ye nispet edilen⁵⁴ *Mihakkü'l-mutasavvifîn*'de Osmanlı âlimleri arasında çokça kullanılan akaid metinlerine referanslar verildiği de görülmektedir.⁵⁵ Birgivî'nin temsil ettiği çizginin tarikat çevrelerinde de pek çok yandaş bulduğu tespit edilmiştir.⁵⁶

⁵¹ Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynü'l-İslâm Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (thk. Abdülhalîm Mahmud & Mahmud b. eş-Şerîf; Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.), 38, 45-46, 48, 57, 58, 61, 79, 87, 98.

⁵² Birgivî, *et-Tarîka*, 29-31, 236, 392.

⁵³ Birgivî, *a.e.*, 66-69.

⁵⁴ Kaylı (*A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's Works*, 138) bu risalenin Akhisârî adına kayıtlı nüshalarını tespit etmiş ve ona ait olabileceğini kaydetmiştir.

⁵⁵ Lekesiz'e göre (*Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 81) Birgivî, *Mihakkü'l-mutasavvifîn* risalesinde sûfiyenin Selefi akideye göre takip etmesi gereken hak yolu göstermektedir. Ancak risalenin kaynakları bu tespiti desteklememektedir. Birgivî bu risalesinde akaid konularını ihtiva eden şu eserlere atıf yapmıştır: Ömer en-Nesefî'nin *el-Akâ'id* metni (s. 11), Gazzâlî'nin *İhyâ* (s. 13, 28), İcî'nin *el-Mevâkıf* (s. 14, 17), Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber* (s. 17), Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id* (s. 19).

⁵⁶ Terzioğlu, "Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn Teymiyye'nin Siyâsetü's-

Tasavvuf ile ilişkili olarak musiki eşliğinde raks ve semâ yapanların Birgivî tarafından tenkit edilmesi,⁵⁷ onun İbn Teymiyye takipçisi olduğunu⁵⁸ göstermez. Çünkü Birgivî raks ile ilgili Hanefî âlimlerin fetva kitapları dâhil olmak üzere birçok eserden görüşlere yer vermiştir. Hanefî/Mâtürîdî çevrelerde en çok okunan akaid metinlerinden birinin müellifi olan ve Râzî ekolü içerisinde olduğu iddia edilen Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) tasavvuf ehli gruplarla ilgili risalesinde⁵⁹ sapkın grupların yaptıkları arasında bu konuya yer verilmiştir.⁶⁰ Birgivî'den ön-

Şer'iyye'sini Osmanlıcaya Kim(ler), Nasıl Aktardı?", *Journal of Turkish Studies: Türk-
lük Bilgisi Araştırmaları* 31/2 (2007), 267.

⁵⁷ Birgivî, *et-Tarîka*, 362.

⁵⁸ Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 112, 113.

⁵⁹ Nesefî'nin *Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf* isimli bu risalesi yazma nüshalarında farklı isimlerle de kaydedilmektedir. Risalenin neşir ve tercümesi hakkında bkz. Arslantürk, Ayşe Hümeysra, "Nesefî, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, 572. Risale yayınlanmış ve Türkçe'ye de çevirilmiştir; Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer, *Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf* ("Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf li-Ebî Hafs Umer b. Muhammed en-Nesefî es-Semerkindî" içinde thk. Ali Ekber Ziyâî, *et-Türâsü'l-Arabî* 46 [1992], 133-141); Nesefî, "Kitâb fî Mezâhibi'l-Mutasavvıfa", (çev: Süleyman Uludağ), *Diyanet Dergisi* 18/3 (1979), 167-173.

⁶⁰ Nesefî'nin bu risalesi, Birgivî'ye nispet edilerek yayınlanmış *Dâmiğatü'l-mübtedi'în*⁶⁰ adlı eserde ismi zikredilerek nakledilmiştir. Metindeki "sâhibü'l-Beyân" ifadesi (Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* [thk. Abdürrahîm es-Sâyih & Tefvîk Ali Vehbe; Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2010], 55), tez çalışmasında eserin kısmî tahkikini yapan muhakkik Urâbî tarafından, tereddütlü bir ifade ile, *Beyânü'l-edyân* müellifi Ebû'l-Me'âli Muhammed el-Hüseynî el-Alevî (ö. 485/1092) olarak yorumlanmıştır (Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü butlâni'l-mülbidîn* [Sultan b. Ubeyd b. Abdullah el-Urâbî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü butlâni'l-mülbidîn, el-İmâm Mubammed*

ceki Osmanlı âlimleri de raks ve semâ yapan tasavvuf ehli hakkında aleyhte fetvalar vermiştir.⁶¹

Birgivî ile İbn Teymiyye arasında ilişki kurulan bir başka eser de Birgivî'ye nispetle neşredilen *Dâmiğatü'l-mübtedi'în*'dir. Urâbî *Dâmiğatü'l-mübtedi'în*'de⁶² İbn Teymiyye'nin özellikle vahdet-i vücud konusuy-la ilgili tenkitlerini içeren ifadelerinin⁶³ alıntılındığını tespit etmiştir.⁶⁴ Evstatiev de Urâbî'nin *Dâmiğâ*'daki alıntı tespitlerine işaret ederek bu

b. *Bîr Ali b. İskender el-Birkiû: Dirâse ve tabkîk min evveli'l-kitâb ilâ kavlibî 've em-mâ sevâbü'l-amel bi's-sünne ...'*, yüksek lisans tezi içinde thk. Urâbî; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, ts.), 216, d.n. 5). Ancak metinler karşılaştırılınca, nakillerin Neseffî'den olduğu anlaşılmaktadır. Birgivî'nin 23. fasıl kaydı, buradaki bilgilerin Abdülkâdir Geylânî'nin *Sırru'l-esrâr*'ından alınmış olabileceğini göstermektedir. Çünkü bu kitabın 23. faslında aynı içerikli bilgiler yer almaktadır; Cîlânî [Geylânî], Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Salih Abdullah, *Sırru'l-esrâr ve mazharu'l-envâr fi-mâ yabhtâcü ileybi'l-ibrâr* (thk. Halid Muhammed Adnan ez-Zerî & M. Ğassân Nasuh Azkûl; 4. bs., Dımeşk: Dâru's-Senâbil, 1995), 140.

⁶¹ Koca, Ferhat, "Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 27, 59. Koca'nın çalışmasında, içlerinde Ebussuûd'un da bulunduğu, Birgivî'den önce ve sonra yaşamış çok sayıda âlimin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmektedir. Ayrıca bkz. Öngören, Reşat, "Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 11/25 (2010), 123-132.

⁶² Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* (es-Sâiyh & Vehbe), 60.

⁶³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ* (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım; Medine: Mücemmau'l-Melik Fehd li-Tıbaati'l-Mushafi's-Şerif, 2004), II, 122.

⁶⁴ Urâbî, Sultan b. Ubeyd b. Abdullah, "Dirâse", *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü butlânî'l-mülbidîn ...* (yüksek lisans tezi; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, ts.), 105, 125, 130 ve 228 (d.n. *).

argümanın sağlam metin araştırmasına dayalı görüldüğünü ve İbn Teymiyye, Birgivî ve Kadızâdeliler arasında bağlantı kurulmasında dikkate değer olduğunu kaydetmektedir.⁶⁵

Hâlbuki *Dâmiğa*'da Şâfiî âlim Şemsüddîn es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Kavlü'l-münbî*⁶⁶ eserinden İbn Teymiyye'nin ifadelerini içeren uzun alıntılar bulunmaktadır.⁶⁷ Sehâvî'nin kaydettiği şekliyle başka âlimlerin görüşlerinin de *Dâmiğa*'da nakledilmiş olması müellifinin Sehâvî'nin kitabını kullandığını göstermektedir.

Vahdet-i vücud tenkidinden hareketle İbn Teymiyye'ye ulaşma konusunda da dikkat edilmelidir. Zira vahdet-i vücud Hanefî âlimler tarafından da tenkit edilmiştir. Alâüddîn el-Buhârî (ö. 841/1438) bunlardan biridir.⁶⁸ Alâüddîn el-Buhârî aynı zamanda İbn Teymiyye'yi teşbîh ile

⁶⁵ Evstatiev, Simeon, "The Qāḏizādeli Movement and the Revival of *takfir* in the Ottoman Age", *Accusations of Unbelief in Islam: A Diachronic Perspective on Takfir* (ed. Camilla Adang, Hassan Ansari, Maribel Fierro & Sabine Schmidtke; Leiden & Boston: Brill, 2015), 232.

⁶⁶ Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed, *el-Kavlü'l-münbî an tercemeti İbni'l-Arabî* (yüksek lisans tezi, c. II içinde thk. Halid b. el-Arabî Müdrîk; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1422), 189, 238-239, 242-243, 272-273.

⁶⁷ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* (es-Sâyih & Vehbe), 58-78.

⁶⁸ Buhârî, Alâüddîn Muhammed, *Fâdibatü'l-mülbidîn ve nâsibatü'l-muvabbidîn* (yüksek lisans tezi içinde thk. Muhammed b. İbrahim el-Avdî; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1414).

itham etmiş, ona şeyhülislâm denilmesini küfür saymıştır.⁶⁹ *Dâmiğâ*'da uzun alıntılar⁷⁰ yapılan Sinobî'nin *Hayâtü'l-kulûb*⁷¹ isimli eserinde de vahdet-i vücudu kabul edenler (*el-vücûdiyye*) mülhid ve sapmış (*dallîn*) diye nitelenerek ele alınmaktadır.⁷² Sinobî'nin vahdet-i vücud eleştirisi içerikli iki sayfalık risalesi basılmıştır. Bu risalenin müellifi için kullanılan "el-mu'îd li-İbn Kemâl Paşa" ifadesi onun içinde bulunduğu çevreyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁷³ Sinobî'nin Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye yaptığı atıflar⁷⁴ mezhebini tespit etmek için değerlendirilebilir.

Dâmiğâ'nın başındaki ilk alıntılar⁷⁵ konumuz açısından önemlidir. Hanefî âlim Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1346) fıkıh usulüne dair *et-Tavzîh* isimli eserinden yapılan alıntı kelâm, tasavvuf ve fıkıhın birlikte öğrenilmesine dairdir.⁷⁶ Devamındaki ikinci alıntı, Hanefî fakihi

⁶⁹ Detaylar için bkz. El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb* (New York: Cambridge University Press, 2015), 16.

⁷⁰ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* (es-Sâyih & Vehbe), 107.

⁷¹ *Hayâtül-kulûb* Nebî (Abdülbârî) b. Turhân es-Sinobî tarafından 936/1529 yılında Edirne'de kaleme alınmıştır; Sinobî, Nebî b. Turhân b. Durmuş, *Hayâtü'l-kulûb* (Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 718), vr. 448a.

⁷² Sinobî, *Hayâtü'l-kulûb*, vr. 189a, 191a.

⁷³ Sinobî, *Mecmû'atü'r-resâ'il fî vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294), 48-49.

⁷⁴ Sinobî, *Hayâtü'l-kulûb*, vr. 24b-25a.

⁷⁵ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* (es-Sâyih & Vehbe), 34.

⁷⁶ Teftâzânî, *Şerhu't-Tevhîb ale't-Tavzîb li-metni't-Tenkîb fî usûli'l-fıkıh* (thk. Zekeriyya

İmamzâde'nin (ö. 573/1177) Osmanlı âlimleri arasında çok rağbet gören ilmihal ve ahlâk kitabı⁷⁷ *Şir'atü'l-İslâm*'dandır. Bu alıntıya göre kim Allah'tan tek başına kelâm talep ederse zındık olur, tek başına zühd talep ederse bid'atçı olur, tek başına fıkıh talep ederse fâsık olur. Hepsinde maharet gösteren kurtuluşa erer.⁷⁸ Urâbî *Şir'atü'l-İslâm* hakkında bilgi edinemediğini yazmasına⁷⁹ rağmen Birgivî'nin bazı eserlerinin *Şir'atü'l-İslâm*'in şerhiyle birlikte basıldığına dair bilgileri kaydetmektedir.⁸⁰ *Şir'atü'l-İslâm*'in bu çevrelerde kabul görmediği anlaşılıyor. Bu kitabı sadece sufilerin akidelerini bilen ve Selef'in akidesinde uzman olanların okumasına izin veren bir fetva bulunmaktadır.⁸¹

Birgivî dönemine yakın kaynaklarda *Dâmiğ'a*'yı ona nispet için bir bilgi bulunmamıştır. Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyetü'l-ârifin* isimli eseri ve ondan sonra yazılmış fihrist yazarları *Dâmiğ'a*'yı Birgivî'nin eserleri arasında saymaktadır. Birgivî'nin bu telifi için kendisinden bir işaretin bulunmamasını, dönemin sufi tasallutundan korktuğu

Umeyrât; Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), I, 16.

⁷⁷ Cici, Recep, "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 210-211.

⁷⁸ Seyyid Alizâde, *Mefâtihu'l-cinân: Şerbu Şir'ati'l-İslâm* (İstanbul: el-Matbaatü'l-Osmâniyye, 1317), 41.

⁷⁹ Urâbî, "Dirâse", 161.

⁸⁰ Urâbî, "Dirâse", 86-89.

⁸¹ <http://fatwa.islamweb.net/fatwa/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=118878>, 05.02.2016.

için ismini zikretmemiş olabileceği ihtimaline bağlamak⁸² da yersizdir. Çünkü *et-Tarîka*'da ve diğer teliflerinde kendi dönemindeki tasavvufun bazı yönlerini ve ihtilafa düştüğü başka konuları korkusuzca tenkit etmektedir. Cenâbî Mustafa Efendi (ö. 999/1590), Birgivî'nin muhatabı sultan bile olsa Allah rızası için hakkı söylemekten çekinmediğini kaydetmektedir.⁸³ *Dâmiğâ*'nın müellifinin kimliği şüpheli olsa da mezhebi için bir tespitte bulunma imkânı vardır. Akaid bahisleri bir Mâtürîdî âlimin eseri olduğunu göstermektedir.⁸⁴

İbn Teymiyye, Birgivî, Kadızâdeliler ve Vehhâbîlik İlişkisi

Kadızâdeliler ile Vehhâbîler'in toplumun dinî hayatına müdahale konusundaki benzer tutumları, aralarında ilişki kurulmasına sebep olmaktadır. Bu iki grubun saygın kaynakları sayılan Birgivî ve İbn Teymiyye arasında bağlantı kurulurken de daha çok müdahaleci tavra zemin sağlayan görüşler karşılaştırılmaktadır. Birgivî'nin yazdıkları ile takipçilerinin uygulamaları arasında çelişen hususlar olduğu iddia edilebilir. Birgivî'nin gerektiğinde sözünü sakınmaması kaynaklara yansımıştır. Cenâbî Mustafa Efendi, Birgivî'nin dindar (*müteşerri*) biri olup Allah rızası için hakkı söylemek konusunda kimsenin kınamasından korkmadığını, muhatabı sultan bile olsa iyiliği emretme, kötülüğe engel olma

⁸² Detaylar için bkz. Urâbî, "Dirâse", 101-103.

⁸³ Cenâbî, *Târîh-i Cenâbî*, vr. 427a.

⁸⁴ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedî'in* (es-Sâyih & Vehbe), 220.

konusunda çok sert, Kur'ân'ın muhafızı ve ilimlerin hâmisî, yeme ve giyim bakımından da kanaatkâr biri olduğunu kaydetmektedir.⁸⁵

Birgivî iyiliği emredip kötülükten alıkoymanın, imkân dâhilinde olup zarar vermemek kaydıyla farz-ı kifaye olduğunu kaydetmektedir. Âyet ve hadislerin ifadeleri bunun her şahıs için gerekli (vacip) olduğunu göstermektedir. Bunun tersi olan kötülüğü emredip iyilikten alıkoymak ise Kur'ân'ın da ifade ettiği⁸⁶ gibi münafıkların sıfatıdır.⁸⁷ Birgivî gösteriş (riyâ) konusunu ele alırken de, vaaz ve nutuklarda ilmîni belli etmek, Selef'in hâllerine titizlendiğini göstermek, halkın göreceği şekilde emr bi'l-maruf yapmak, kötülüklere kızgınlığını göstermek, insanların günahları sebebiyle üzüntülü görünmek gibi örnekler vermektedir.⁸⁸ Birgivî fitne konusunu ele alırken vaiz ve müftülerin insanlar arasında fitneye sebep olmaması için dikkat etmesi gereken hususları da anlatmaktadır. Birgivî insanların âdetlerini, neyi kabul edip neyi reddedeceklerini, neyi gayretle yapacak, neye karşı da tembellik edeceklerini bilmenin ve onlarla en uygun dil ile konuşmanın gerektiğini de öğütlemektedir. Emr bi'l-maruf yapmak ve kötülüğü önlemek için yapılan şey, kö-

⁸⁵ Cenâbî, *Târîh-i Cenâbî*, vr. 427a. Cook da Birgivî'nin ve takipçilerinin kötülüğe engel olma meselesiyle ilgili görüşleri üzerinde durmaktadır; Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge: Cambridge University, 2004), 323.

⁸⁶ Tevbe 9/67.

⁸⁷ Birgivî, *et-Tarîka*, 281.

⁸⁸ Birgivî, *a.e.*, 90.

tülügün artmasına veya birinin kötü duruma düşmesine sebep oluyorsa günahdır. Fitnenin âfeti hakkında "fitne adam öldürmekten beterdir"⁸⁹ âyeti yeterlidir.⁹⁰ Birgivî'nin eserlerini okuyan takipçileri hakkında anlatılan çeşitli olumsuz hadiseler dikkate alındığında onun bu uyarılarını dikkate almadıkları, hatta aralarında zihniyet farklılığı olduğu bile iddia edilebilir.

Kadıızâdeliler hakkında yapılmış birçok araştırmada onların Birgivî ile ilişkisine dikkat çekilmiştir.⁹¹ Birgivî ve Kadıızâdeliler, İbn Teymiyye ve Vehhâbîler bağlantılı olarak zikredilmektedir.

İbn Teymiyye'nin başlattığı Selefiye hareketi, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Birgivî ekolünü, XVII. yüzyılda konumuz olan Kadıızâdeliler hareketini, XVIII. yüzyılda Vehhâbîlik hareketini doğurmuştur.⁹²

Birgivî için "Osmanlı püritanizminin manevî babası" ifadesini kullanan Michot'ya göre İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in etkisiyle ortaya çıkan Kadıızâdeli hareketi, Vehhâbîliğin öncüleridir.⁹³ Currie, Kadıızâdeli-

⁸⁹ Bakara 2/191.

⁹⁰ Birgivî, *et-Tarîka*, 224.

⁹¹ Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ülema in the Postclassical Age: 1600-1800* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), 143.

⁹² Ocak, *Osmanlı Dönemi*, 218-219. Krş. Ocak, "İbn Kemâl'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiyesi'nde İlim ve Fikir Hayatı", 31, 32; a. mlf., "Religious Sciences and the Ulema", 263; İekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 106.

⁹³ Michot, "Introduction", 2.

ler ile Vehhâbîler arasındaki benzerliğin çarpıcı olduğunu kaydetmekte, bu iki grup arasında bağlantı kurmak için bazı âlimler üzerinde durmaktadır.⁹⁴

İbn Teymiyye ile Kadızâdeliler arasında bağ kurulurken kullanılan önemli bir argüman da İbn Teymiyye'nin yazdığı *es-Siyâsetü's-Şer'iyye* adlı kitabının Türkçe'ye çevrilmesidir. Çeviri Kadızâde Mehmed Efendi'ye (ö. 1045/1635) nispet edilmektedir.⁹⁵

İbn Teymiyye'nin eserini Âşık Çelebi (ö. 979/1572) *Mi'râcü'l-iyâle ve minhâcü'l-adâle* adıyla, özet olarak Türkçe'ye çevirmiş, bazı bölümler eklemiş ve II. Selim'e (slt. 1566-1574) sunmuştur. Kadızâde Mehmed'in çevirdiği kaydedilen *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il* (veya *Nushu'l-hukkâm sebübü'n-nizâm*), Âşık Çelebi'nin tercümesine yapılan bazı ilavelerden ibarettir. Kadızâde Mehmed, bunu Sultan Murad'a (slt. 1623-40) sunmuştur.⁹⁶

Kadızâde'nin metnindeki bazı ifadeleri kabul eden birinin İbn Teymiyye ekolünden sayılmasına imkân yoktur. Sadece "Sultanın 'Murad' ismindeki harf sayısının dört olup, 'Allah' lafzındaki harf sayısı ile

⁹⁴ Currie, James Muhammad Dawud, "Kadizadeli Ottoman Scholarship, Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhâb, and the Rise of the Saudi State", *Journal of Islamic Studies* 26/3 (2015), 265-288.

⁹⁵ Ocak, *Osmanlı Dönemi*, 224.

⁹⁶ Akyüz, Vecdi, "Önsöz", (İbn Teymiyye, *Siyaset: es-Siyasetü's-Şer'iyye* içinde; çev. Vecdi Akyüz; İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 6-7.

eşit olmasından dolayı, bunda sayısız sırlar bulunduğu kaydedilmesi⁹⁷ bile bunu ortaya koymak için yeterlidir.

Bu tercümeyle ilgili araştırmasında Kadızâde'nin tercümesinin Âşık Çelebi'den intihal olduğunu belirten Terzioğlu'nun konumuzla ilgili de tespitleri vardır:

Son dönemde bu hareketle (Kadızâdeliler) ilgilenen çoğu modern tarihçinin aklının bir köşesinde, bu hareketle muhtelif “radikal,” “köktendinci” veya daha az siyasallaşmış, daha akademik dille “selefi” İslâmî hareketler arasındaki paralellikler olmuştur. Kimi tarihçiler de Kadızâdeliler’le bütün bu tarz İslâmî hareketlerin entelektüel soy ağacında önemli bir bağlantı noktası olarak gördükleri İbn Teymiyye arasında bir ilişki kurmak istemişlerdir. Ancak görünen o ki, ne İbn Teymiyye ne de *Siyâsetü’ş-Şer’iyye*’si on yedinci yüzyılda ortaya çıkan şeriat vurgulu Kadızâdeliler hareketine özel

⁹⁷ “Evvelen: Bu, pâdişâh-ı vilâyet-penâhın (e’azza’llâhu nasrahû ...) hasâ’is-i ism-i kerîmlerindedir. Bu ism-i ‘Murâd’ ki dört harftir. Hakk Te’âlâ’nın ism-i zâtı ki ‘Allah’dır, dört harftir. Esmâ-i hüsnâ ki doksan dokuz isimdir, yetmiş üç ismi dört harf üzeredir. Çehâr-yâr ki dâr-ı dîn-i Pâyidâr’e çehâr sütûn-i pâyidârlardır, çehârdır [dörttür]. Ve e’immetü’l-Kur’ân ve’s-sünnet çehârdır. Bunda bî-şomâr [sayısız] envâr ve esrâr vardır.”; bkz. Kadızâde Mehmed [Muhammed b. Mustafa b. Muhammed], *Tâcû’r-resâ’il ve minbâcû’l-vesâ’il* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1926), vr. 11a-b. Ayrıca böyle bir değerlendirmenin, aynı kitabı daha önce tercüme etmiş olan Âşık Paşa tarafından Sultan II. Selim’in isminin dört harf oluşuyla ilgili yapıldığını da belirtmek gerekir; bkz. Âşık Çelebi, Pîr Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mi’râcû’l-tyâle ve minbâcû’l-adâle* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1556), vr. 14.

bir ilham kaynağı olmuştur.⁹⁸

Âşık Çelebi örneğinin de gösterdiği gibi, İbn Teymiyye'nin metni- ni çevirmek için illa bugün 'Selefi' olarak nitelendirilen dinî çizgi- de olmak gerekmez. Nitekim gerek Balıkesirli Kadızâde Meh- med'in gerekse adıyla anılan hareketin esas ilham kaynağı olan on altıncı yüzyıl ulemasından Birgili Mehmed Efendi'nin kendisi, hiçbir eserinde İbn Teymiyye'ye özel bir yer vermez.⁹⁹

Birgivi'nin Kelâmî Görüşleriyle İlgili Değerlendirmeler

Birgivi'ye göre ilm-i kelâm¹⁰⁰ farz-ı kifayedir. Ancak dindar ve ze- ki olan, bâtil mezheplere meybinden korkulmayan kimselerin öğrenmesi veya öğretmesi gerekir.¹⁰¹ Mantık da kelâma dâhildir.¹⁰² Birgivi'nin kelâm

⁹⁸ Terzioğlu, "Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası", 270.

⁹⁹ Terzioğlu, a.e., 266. Terzioğlu, Birgivi'nin yazılarında İbn Kayyim el-Cevziyye'ye referans olduğunu, fakat İbn Teymiyye'ye olmadığını, Hüseyin Yılmaz'ın doktorasına atıfla kaydetmektedir. Yılmaz da Yüksel'in "Mehmed Birgivi" makalesine referans ve- rerek bu tespiti yapmaktadır; Yılmaz, Hüseyin, *The Sultan and the Sultanate: Envisi- oning Rulership in the Age of Süleymân the Lawgiver: 1520-1566* (doktora tezi; Ann Arbor: Harvard University, 2005), 78. Yukarıda ifade edildiği gibi Yüksel'in sonraki yayınlarda Birgivi'nin "eserlerinde İbn Teymiyye'nin ya da öğrencilerinin adını zik- retmediğini" ifade etmesi sebebiyle bu tespitlerin yeniden gözden geçirilmesi gere- kecektir.

¹⁰⁰ Birgivi'nin kelâmî görüşleriyle ilgili bir yüksek lisans tezinin savunulduğu görülmek- tedir. Ancak bu tezi görme imkânımız olmadı: Ahmed, Âtîf İbrahim, *el-Birgivi ve ârâ'ühü'l-kelebiyye* (yüksek lisans tezi; Câmîatü'l-Kahire, 2013), [http://cu.edu.eg/ar/ Cairo-University-Faculty-News-2489.html](http://cu.edu.eg/ar/Cairo-University-Faculty-News-2489.html), erişim tarihi: 18.04.2013.

¹⁰¹ Birgivi, *et-Tarîka*, 53.

¹⁰² Birgivi, *et-Tarîka*, 55. Ayrıca bkz. El-Rouayheb, "The Myth of 'The Triumph of Fanati-

ve mantık ilmiyle ilgili bu tutumu, İbn Teymiyye'den etkilenmediğine dair delil olarak gündeme getirilmektedir.¹⁰³

Birgivî'nin itikadî görüşlerini *Vasiyyetnâme*, bazı risaleleri ve *et-Tarîka*'da bunun için ayırdığı fasıldan¹⁰⁴ tespit etmek mümkündür. Kelâmî konularla ilgili detaylı ve sistematik bilgilerin yer aldığı *er-Risâletü'l-i'tikâdiyye* isimli eser bazı araştırmalarda Türkçe olan *Vasiyyetnâme*'nin Arap dilinde kaleme alınmış hâli olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁵ Ancak *er-Risâletü'l-i'tikâdiyye* Yahyâ b. Ebî Bekir'e (ö. 893/1488) nispet edilerek neşredilmiştir.¹⁰⁶

Birgivî'nin *et-Tarîka*'da akaid konularına dair verdiği bilgilerde, Ömer en-Neseffî'nin *el-Akâ'id*'ini esas aldığı tespit edilmiştir.¹⁰⁷ Burada Neseffî'nin metninden aynen alıntılar, bazen atlamalar, sıralamada değişiklikler, farklı ifadeler ve ilaveler de vardır. Birgivî "kısaca Mâtürîdiyye

cism' in the Seventeenth-Century Ottoman Empire", *Die Welt des Islams* 48/2 (2008), 200.

¹⁰³ El-Rouayheb, "From Ibn Hajar al-Haytamî (d. 1566) to Khayr al-Dîn al-Âlûsî (d. 1899): Changing Views of Ibn Taymiyya among non-Hanbalî Sunni Scholars", *Ibn Taymiyya and His Times* (ed. Yossef Rapoport & Shahab Ahmed; Karachi: Oxford University Press, 2010), 269-318.

¹⁰⁴ Birgivî, *et-Tarîka*, 44.

¹⁰⁵ İçerik tanıtımı için bkz. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi* (Türkiye Diyanet Vakfı), 74.

¹⁰⁶ Bernard, Marie, "Le muhtaşar fi bayân al-i'tiqâd", *Annales Islamologiques* 18 (1982), 1-33.

¹⁰⁷ Yüksel, *Mehmed Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 57, 71, 72.

akidesini" anlatmaktadır.¹⁰⁸ Öyle ki, *et-Tarîka'yı* tercüme eden ve *et-Tarîka* üzerine dersler verdiği için *Tarîkatçı* diye bilinir olan¹⁰⁹ Emîr Mustafa (ö. 1143/1731), Birgivî'nin *et-Tarîka*'da akaide ayırdığı faslı *Ferâ'idü'l-akâ'idi'l-behiyye* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiş ve genişçe şerh etmiştir.¹¹⁰

Birgivî kendi zamanındaki bazı sufilerin velileri peygamberden daha üstün tutan görüşlerini eleştirirken Osmanlı âlimleri arasında çokça müracaat edilen kelâm kitaplarından Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd* ve *Şerhu'l-Akâ'id* isimli eserlerine atıf yapmaktadır.¹¹¹

Birgivî'ye nispet edilen *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* isimli eserde de yeri geldikçe kelâmî konulara girilmiş, başka mezheplerin görüşleri değerlendirilmiş ve onlar hakkında bazı hükümler verilmiştir. Urâbî, *Dâmiğâ'a*'da mezhepler hakkında hükümler içeren bölümlerin¹¹² *et-Tarîka*'da¹¹³ benzer şekilde yer almasını, bu eserin Birgivî'ye nispetine delil getirmek-

¹⁰⁸ Martı, "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, 107.

¹⁰⁹ Martı, *Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği*, 199, 336.

¹¹⁰ Tarîkatçı Emîr Mustafa, *Ferâ'idü'l-akâ'idi'l-behiyye fî halli müşkilâtı't-Tarîkatı'l-Muhammediyye* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2318).

¹¹¹ Birgivî, *et-Tarîka*, s. 43, 47.

¹¹² Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* (es-Sâyih & Vehbe), 51.

¹¹³ Birgivî, *et-Tarîka*, s. 44.

tedir.¹¹⁴ Ancak ifadelerin benzer olması, her iki eserin aynı müellif tarafından yazıldığına güçlü bir delil oluşturmaz. Benzerlik her iki eserin de kaynaklarının aynı yere çıkmasına dayanmaktadır. Çünkü her iki eserde de isim zikrederek Hanefî fetva kitabı *el-Bezzâziyye*'ye referans verilmektedir. Mezhepler hakkındaki bu bilgilerin Mâtürîdî âlim ez-Zâhid es-Saffâr el-Buhârî'den¹¹⁵ (ö. 534/1139) alındığı yapılacak karşılaştırmayla açıkça görülecektir. *Dâmiğâ*'da onun ismi ez-Zâhid olarak, *el-Bezzâziyye*'de açıkça ez-Zâhid es-Saffâr olarak verilmiş ve görüşleri nakledilmiştir.¹¹⁶ Urâbî, muhtemelen *el-Bezzâziyye*'ye bakmadığı için ez-Zâhid'i, hatalı bir şekilde Mu'tezilî-Hanefî âlim Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr ez-Zâhidî (ö. 658/1260) olarak kaydetmiştir.¹¹⁷

Birgivî'nin bütün kelâmî görüşlerini ele almak yerine, ona nispet edilip tartışılan bazı noktalara işaretle yetineceğiz. Birgivî'nin hangi mezhebe mensup olduğuna dair bazı araştırmacılar farklı tespitler yapmıştır.

Urâbî, Birgivî'nin İbn Teymiyye ekolünden (medrese) olduğunu

¹¹⁴ Urâbî, "Dirâse", 102-103.

¹¹⁵ Saffâr, Ebû İshak İbrahim b. İsmail ez-Zâhid el-Buhârî, *Telbîsu'l-edille li-kavâ'idî't-tevhîd* (thk. Angelika Brodersen; Beyrut: Orient Institut, 2011), II, 727.

¹¹⁶ İbnü'l-Bezzâzî, Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye (el-Fetâva'l-Hindiyye fî mezhebi'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân)*'ın hamşinde; Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310), VI, 318.

¹¹⁷ Urâbî, "Dirâse", 197.

kabul etmektedir.¹¹⁸ Urâbî'ye göre Birgivî, "bazı itikadî meselelerde Mâtürîdî/Hanefî görüşlere meyletmektedir."¹¹⁹ Ancak Urâbî'nin "bazı" dediği meseleler, Birgivî'nin mezhebini belirleyen meselelerdir ki hemen her ihtilafî konuda Mâtürîdîler'in görüşünü benimsemektedir. Bu da Birgivî'nin İbn Teymiyye ekolüne nispetinin hatalı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Birgivî'nin eserleri üzerine çalışma yapan Selefi/Vehhâbî görüşleri benimsemiş araştırmacılar, çalışmalarının giriş (*dirâse*) kısımlarında tartıştıkları itikadî görüşleri genellikle reddetmekte ve bunu yaparken de İbn Teymiyye'yi temel kaynak olarak kullanmaktadırlar.¹²⁰

Tevhid ve Sıfatlar

Birgivî *et-Tarîka*'da itikadî konulara "Allah, birdir"¹²¹ diyerek başlamaktadır. Urâbî, Birgivî'nin tevhidi Mâtürîdiyye'nin görüşlerine göre taksim ettiğini tespit etmekte, buna göre *tevhîdü'l-ibâde* içine dâhil edilmeden kurtuluşun mümkün olmadığını kaydetmektedir. İbn Teymiyye tevhidi, *tevhîdü'r-rubûbiyye*, *tevhîdü'l-ulûbiyye* (*tevhîdü'l-ibâde*), *tevhîdü'l-esmâ' ve's-sıfât* olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. İbn Tey-

¹¹⁸ Urâbî, "Dirâse", 52, 105, 125, 130.

¹¹⁹ Urâbî, "Dirâse", 54.

¹²⁰ Bu çalışmalardan biri şu master tezidir: Şerîf, Fûheyd b. Mansur b. Zâmil b. Lü'eyy, *Abvâlû etfâli'l-Müslimîn; te'lîfû Muhammed b. Bîr el-Birgîvî: Dirâse ve tabkîk* (yüksek lisans tezi; Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1434).

¹²¹ Birgivî, *et-Tarîka*, 39. Ayrıca bkz. Birgivî, *Vasiyyet-nâme*, 95; Tarîkatçı, *Ferâ'id*, vr. 2b; Kadızâde Ahmed, *Birgîvî Vasiyetnâmesi: Kadızâde Şerbi* (sad. A. Faruk Meyan; İstanbul: Bedir Yayınevi, 2009), 22.

miyye *tevhîdü'l-ulûhiyye* yerine *tevhîdü'l-ibâde* (*et-tevhîd fi'l-ibâdâd*) ifadesini de kullanır.¹²² İbn Teymiyye *tevhîdü'l-ibâdeyi* kabul etmeden muvahhid ve mümin olunamayacağını, diğer şekliyle tevhidi müşriklerin de kabul ettiğini anlatmakta,¹²³ “Onlar buna rağmen müşriklerdi, tevhidleri onlara fayda etmedi.” demektedir.¹²⁴ *Tevhîdü'l-ibâde* olmadan kurtuluşun mümkün olmadığını ifade ederek İbn Teymiyye'nin bu ifadelerini alıntılamanın¹²⁵ Urâbî'nin yaptığı bu ima, Birgivi'ye ve onun Mâtürîdî kabul edilmesine bakışını da ortaya koymaktadır.

Birgivi'ye göre mukallidin imanı geçerlidir, ancak mukallid, istidlalde bulunmadığı için günahkârdır. Taklid kalbin âfetlerinden biridir ve akaidde caiz değildir. Detaylı olmasa da (*ve-lev alâ tarîki'l-icmâl*) nazar ve istidlal gerekir. Nitekim akıl yürütmeye (*nazar*) teşvik eden âyetler olduğu gibi itikatta taklidi zemmeden çok sayıda âyet de vardır.¹²⁶ *Dâmiğâ*'da da “mükellefe ilk vacip olan şeyin nazar olduğu” kaydedil-

¹²² Büreykân, İbrahim b. Muhammed b. Abdullah, *Menbecü Şeybi'l-islâm İbn Teymiyye fi takrîri akîdeti't-tevhîd* (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim li'n-Neşr ve't-Tevzî & Kahire: Dâru İbn Affân, 2004), 174, 538.

¹²³ İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-akl ve'n-nakl* (thk. Muhammed Reşad Salim; 2. bs., Medine: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), I, 225.

¹²⁴ İbn Teymiyye, *et-Tedmüriyye: Tahkîku'l-isbât li'l-esmâ' ve's-sıfât ve hakîkatü'l-cem' beyne'l-kader ve's-şer'* (thk. Muhammed b. Avde es-Sa'vî; Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2000), 179.

¹²⁵ Urâbî, “Dirâse”, 55.

¹²⁶ Birgivi, *et-Tarîka*, 41, 95.

mektedir.¹²⁷ İbn Teymiyye ise “mükellef için ilk vacip olan nazardır” diyen kelâmcıların görüşünü tenkit etmektedir.¹²⁸

Birgivî, *et-Tarîka*'da sübûtî sıfatları, hayat, ilim, kudret, sem', basar, irade, tekvîn ve kelâm olmak üzere sekiz tane olarak saymaktadır.¹²⁹ Tekvîn Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında tartışılan konulardan biridir.¹³⁰ Birgivî'nin tekvîni Allah'ın ezeli sıfatları arasında sayması, onun Mâtürîdî ekole bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.¹³¹

Birgivî sıfatları anlatırken ayrıca Allah'ın cisim, cevher, araz (ve diğerleri) olmadığını kaydetmektedir.¹³² İbn Teymiyye'ye göre Allah hakkında cisim, cevher, araz gibi hususların olumlayarak ya da olmadığını ifade ederek (*lâ nefy^{en} ve lâ isbât^{en}*) söz konusu edilmesi, Selef'in kabul etmediği ve bid'at kabul ettiği sözlerdendir (*min kelâmi'l-mübtedi*).¹³³

Birgivî'ye göre âhirette Allah'ın gözle görülmesi (rü'yetullah) aklen caiz, naklen ise vaciptir. Ancak bunda bir mekân, cihet veya mesafe

¹²⁷ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi*'in (es-Sâiyh & Vehbe), 223; Urâbî, “Dirâse”, 57.

¹²⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XVI, 328.

¹²⁹ Birgivî, *et-Tarîka*, 39.

¹³⁰ Hâdimî, *el-Berîka*, I, 211, 315; Tarîkatçı, *Ferâ'id*, vr. 29a; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 232; Zebîdî, *İtbâfü's-sâde*, II, 8, 250; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, 288.

¹³¹ Yüksel, *Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 72.

¹³² Birgivî, *et-Tarîka*, 39.

¹³³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, III, 81.

söz konusu değildir.¹³⁴ Bu görüş, Mâtürîdî'nin rü'yetullah konusundaki bilinen tutumunun bir ifadesidir. Selefi bir bakışla onun görüşlerini değerlendiren Urâbî'ye göre ise "insanlar, bir cihette olmaksızın Allah'ın görüleceğini söyleyenin aklına gülerler".¹³⁵ Hâlbuki Birgivî fetva kitaplarından, Allah'a mekân izafe eden sözlerin küfre düşüreceğine dair görüşleri aktarmaktadır.¹³⁶ Birgivî'nin bu görüşü İbn Teymiyye'den farklılığının delili olarak görülmektedir.¹³⁷

Birgivî'ye göre kulun fiilleri de dâhil olmak üzere hayır ve şerri Allah yaratmaktadır. Kulun karşılığında sevap veya ikâba (cezaya) muhatap olacağı fiillerinde ihtiyarı vardır.¹³⁸ *Dâmiğ'a* da da benzer görüşler yer almaktadır.¹³⁹ Birgivî insan fiilleri ve irade hürriyeti hakkındaki görüşlerinde Hanefî-Mâtürîdî görüşlerle tam bir uyum içerisinde.¹⁴⁰ Birgivî, Eş'arîler'in kaderle ilgili görüşlerini de eleştirmiştir. Bizzat Eş'arî'nin ismini zikrederek onun "cebr-i mutavassıt" diye nitelenen görüşü ile "cebr-i mahz" arasında aslında fark olmadığını ifade etmektedir. Burada Mâtürîdî'nin adını anmamakla birlikte, Mâtürîdî mezhebine uygun izah-

¹³⁴ Birgivî, *et-Tarîka*, 39-40.

¹³⁵ Urâbî, "Dirâse", 68.

¹³⁶ Birgivî, *et-Tarîka*, 43.

¹³⁷ El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History*, 15.

¹³⁸ Birgivî, *et-Tarîka*, 40; Tarikatçı, *Ferâ'id*, vr. 54b.

¹³⁹ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* (es-Sâyih & Vehbe), 225, 226.

¹⁴⁰ Yüksel, *Mehmed Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 93.

larda bulunmaktadır.¹⁴¹ Ayrıca bu konuyla yakından ilgili olan cüz'î irade kavramının yaygınlaşmasında Birgivî'nin ve *et-Tarikâ* adlı eserinin özel bir yeri olduğu kaydedilmektedir.¹⁴² Birgivî'nin kulun gücü üzerinde bir şeyle sorumlu tutulup tutulmayacağı (*teklîfü mâ lâ yutâk*) konusunda görüşünü¹⁴³ ele alan Tarikatçı Emîr Mustafa, onun Mâtürîdî mezhebinden olduğunu belirtmekte ve Eş'arîler'den farkını¹⁴⁴ ortaya koymaktadır.

İmanın Tanımı

Birgivî'ye göre iman, Hz. Peygamber'in getirdiği bilinen şeyleri (*mü'menün bib*) tasdik ve ikrar etmektir.¹⁴⁵ Amel, imanın hakikatine dâhil değildir. İman ve İslâm aynı şey olup iman artmaz ve eksilmez. "İnşaallah mü'minim" demek (*imanda istisna*) caiz değildir.¹⁴⁶ Birgivî, iman ve İslâm konusunda İmam Mâtürîdî'nin görüşleriyle tam uyum içerisindeydi.¹⁴⁷ İbn Teymiyye, bizzat Mâtürîdî'nin ismini zikrederek "iman bakımından kullar eşittir, iman ya vardır veya yoktur, bölünme kabul etmez" şeklindeki görüşünü vermekte ve bu hususta farklı düşün-

¹⁴¹ Birgivî, *et-Tarîka*, 118. Detaylar için bkz. Çağrıçı, "Gazzâlî'nin İhyâ'sı ile Birgivî'nin Tarikat-ı Muhammediyye'sinin Mukayesesi", 477.

¹⁴² Bruckmayr, Philipp, "The Particular Will (*al-irâdat al-juz'îyya*): Excavations Regarding a Latecomer in Kalâm Terminology on Human Agency and Its Position in Naqshbandi Discourse", *European Journal of Turkish Studies* 13 (2011), 4.

¹⁴³ Birgivî, *et-Tarîka*, 40.

¹⁴⁴ Tarikatçı, *Ferâ'id*, vr. 61b.

¹⁴⁵ Birgivî, *et-Tarîka*, 41, 84.

¹⁴⁶ Birgivî, *a.e.*, 41. Krş. Birgivî, *Vasiyyet-nâme*, 104; Tarikatçı, *Ferâ'id*, vr. 120a.

¹⁴⁷ Yüksel, *Mehmed Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 94, 95.

düğünü kaydetmektedir.¹⁴⁸

İbn Teymiyye'ye göre imanın "kalbin tasdiki ve dilin ikrarı" şeklindeki tarif, Mürcie'nin görüşüdür.¹⁴⁹ "İnşaallah mü'minim" demek de caizdir.¹⁵⁰ İman ve İslâm ise birbirinden farklıdır.¹⁵¹ Ona göre ameller de imandan bir cüzdür.¹⁵² İman artar ve eksilir,¹⁵³ fazilet bakımından farklılaşır (*tefâzu*) ve kısımlara (*ba'z*) ayrılabilir.¹⁵⁴ Bu durumda şubelerden oluşan imanın bazısı yok olurken bazısı baki kalabilir.¹⁵⁵

İmanın tarifi içerisinde amel de yer alınca, yorumlardan birisi özellikle dikkat çekicidir. İbn Teymiyye'nin öğrencisi İbn Kayyim'e göre bir kişide küfür ve iman, şirk ve tevhid, takva ve fücür, nifak ve iman bir arada bulunabilir. Bu ilke Ehl-i sünnet'in en büyük esaslarından biridir. Ehl-i bid'at, bu hususta muhalefet etmiştir.¹⁵⁶ Farklı ifadelerle birlikte İbn

¹⁴⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, VII, 582.

¹⁴⁹ İbn Teymiyye, *el-İmân* (thk. Muhammed ez-Zübeydi; Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993), 172; a. mlf., *Mecmû'u fetâvâ*, XIII, 50.

¹⁵⁰ İbn Teymiyye, *el-İmân*, 384-388; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, VII, 439, 509.

¹⁵¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, VII, 6.

¹⁵² İbn Teymiyye, *a.e.*, III, 151, 177; VII, 308, 330, 642.

¹⁵³ İbn Teymiyye, *el-İmân*, 28, 32, 204, 211, 216, 279, 308, 330; a. mlf., *Mecmû'u fetâvâ*, III, 151; VI, 479; VII, 223, 505; XIII, 51; XIX, 188.

¹⁵⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, III, 355; VII, 517, 647; XI, 654; XVIII, 270.

¹⁵⁵ İbn Teymiyye, *a.e.*, VII, 517.

¹⁵⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed, *Kitâbü's-salât* (thk. Adnan b. Safâhân el-Buhârî; Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1431), 60.

Teymiyye'nin de aynı görüşü kabul ettiği görülmektedir.¹⁵⁷ Ancak İbn Teymiyye'nin dinden çıkarmayan küfür (*küfr^m lâ yenku^r ani'l-mille, küfr^m dûne küfr^m*) şeklinde bir kategori kabul ettiğini de burada kaydetmek gerekir.¹⁵⁸ Ona göre büyük günah işleyen kimse (*mürtekib-i kebîre*) imanı eksik (*nâkisu'l-îmân*) bir mü'mindir.¹⁵⁹

İbn Teymiyye'nin Vehhâbî şarihlerine göre Mâtürîdiyye Ehl-i sünnet dışı sapkın (*dâll*) bir fırkadır.¹⁶⁰ Birgivî ise iman dâhil Sünnî mezhepler arasında tartışılan kelâmî konuların hemen hepsinde Mâtürîdîler ile aynı görüşlere sahiptir. Bu sebeple Birgivî'yi İbn Teymiyye veya Vehhâbîlik ekolleri içerisinde göstermeye imkân yoktur.

Sonuç

Birgivî için "Selefi" ya da "İbn Teymiyye ekolünü Osmanlı'da temsil eden" gibi nitelermeler yapılmıştır. Ancak farklı araştırmalar sayesinde detaylara inildiğinde bu ekol ve temsilcisi sayılan Birgivî için kullanılan kavramların oldukça karmaşık olduğu görülür. Birgivî'nin yaşadığı dönemde tartışılan bazı ihtilafî konulara dair ilmî münakaşaları gösterilerek onun muhalif tavrı özellikle öne çıkarılmaktadır. Ayrıca, Birgivî'nin bid'at tenkidi ve tasavvufî çevrelere yönelik eleştirileri İbn Tey-

¹⁵⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, VII, 353, 404, 520.

¹⁵⁸ İbn Teymiyye, *a.e.*, VII, 350, 312, 325.

¹⁵⁹ İbn Teymiyye, *a.e.*, VII, 354.

¹⁶⁰ Âlü's-Şeyh, *el-Le'âlî'l-bebiyye*, I, 88-90; Useymîn, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsıtiyye*, I, 53.

miyye'nin eserlerindeki görüşleriyle mukayese edilmektedir. Birgivi'nin içinde bulunduğu Hanefî çevre ve gelenek de bu konuları daha önce ele alıp tenkit içerikli görüşlere eserlerinde yer vermiştir. Birgivi'nin referanslarında bu eserlerin bazısına işaret ederek kaynaklarını belli etmesine rağmen yapılan mukayeselerde bunun göz ardı edilmesi/dikkate alınmaması bir eksiklik olmuştur.

İbn Teymiyye ile Birgivi arasında kurulan ilişki için iddialı genellemeler yapılmaktadır. *Ziyâretü'l-kubûr* risalesinin Birgivi'ye ait olmadığını tespit edilmesi, bu risale vasıtasıyla kurulan bağa dayanılarak yapılan yorumların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Ayrıca Birgivi'nin *et-Târîkatü'l-Mubammediyye* tercümelerine yapılan atıflarda, ona ait olmayan/mütercimim ilavesi olan ifadelerden hareketle yapılan yorumlar da tekrar değerlendirilmelidir. Aynı şekilde, İbn Teymiyye'nin öğrencisi İbn Kayyim ile daha önce yaşayıp vefat etmiş Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin karıştırılması gibi hatalar üzerine bina edilmiş tespitler de tashih edilmelidir. Birgivi'ye nispetle yayınlanmış olan *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* isimli eserde bazı nakillerin olduğu görülmektedir. Ancak bu kitabın Birgivi'ye aidiyetinden şüphe duyulmasını gerektirecek bazı yönler vardır. Ayrıca bu kitabın içeriğinin de bir Mâtürîdî metni olduğu görülmektedir.

Birgivi'nin görüşleri, Ehl-i sünnet'i Selefiyye, Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye diye üçe ayıran klasik tasnif içerisinde, Mâtürîdiyye'nin görüşlerine uymaktadır. Selefî bir bakışla Birgivi'nin akaid ile ilgili görüşlerini değerlendirenlerin, bazılarını gülünç bulması, hatta bazı görüşlerini ise

müşriklerinkine benzer imalar ile ele alması manidardır. Osmanlı döneminde dinî düşünceyle ilgili Râzî mektebi ve İbn Teymiyye mektebi şeklinde yapılan ikili tasnifin mezhebî etiketler dikkate alındığında tenkide açık tarafları vardır. Râzî mektebinin Mâtürîdîlik ile eşitlenmesi bunlardan biridir. Birgivî'nin akaid konularındaki görüşleri dikkate alındığında, onu Mâtürîdî mezhebinin dışında tutup İbn Teymiyye mektebine dâhil etmenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Birgivî, Hanefî mezhebine bağlı, toplumda meydana gelen dinî sapmalara karşı duyarlı, itikadî konularda ise Mâtürîdî mezhebine mensup bir âlimdir. Mâtürîdîlik içerisinde alt başlıklar açılarak tasnifler oluşturulabilir. Çünkü farklı coğrafyalarda Mâtürîdîliğin az-çok farklı temsil edildiği bilinmektedir. Birgivî üzerinden Osmanlı'da İbn Teymiyyecilik ihdas etmek ise mümkün gözükmemektedir. Bunun için Birgivî'den sonraki gelişmelerin de ayrıca araştırılması gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed, Âtuf İbrahim, *el-Birgivi ve ârâ'ühü'l-kelemiyye* (yüksek lisans tezi; Câmiatü'l-Kahire, 2013), <http://cu.edu.eg/ar/Cairo-University-Faculty-News-2489.html>, erişim tarihi: 18.04.2013.

Akhisârî, Ahmed b. Mehmed er-Rûmî es-Saruhânî, *Mecâlisü'l-ebrâr ve mesâlikü'l-ahyâr ve meâ'iku'l-bida' ve mekâmi'u'l-eşrâr* (doktora tezi içinde thk. Ali Mısri Sîmcân Fevrâ; Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2007).

- , *Ziyâretü'l-kubûr (Resâ'ilü'l-Birgivi içinde Birgivi'ye nispetle nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr; Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 153-182.*
- Akyüz, Vecdi, "Önsöz", (İbn Teymiyye, *Siyaset: es-Siyasetü's-Şer'iyye* içinde; çev. Vecdi Akyüz; İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 5-14.
- Ali b. Bâli Çelebi, *el-İkdü'l-manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm* (Taşköprüzâde'nin *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye'si* ile birlikte; Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1975).
- Âlü's-Şeyh, Salih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim, *el-Le'âli'l-behiyye fi şerhi'l-Akâidetü'l-Vâsutiyye*, I-II, (thk. Âdil b. Muhammed Mürsî Rifâ'î; Riyad: Dâru'l-Âsime, 2010).
- Arıcı, Mustakim, "İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü", *Fahreddin Râzî* (ed. Ömer Türker & Osman Demir; İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi [İSAM] Yayınları, 2013), 167-202.
- Arslan, Ahmet Turan, "İmam Birgivi'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", *1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu (13-14 Nisan 2007) Bildiriler Kitabı* (ed. İbrahim Gümüş; İstanbul: Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu [TÜRÇEK], 2009), 175-182.
- Âşık Çelebi, Pîr Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mi'râcû'l-iyâle ve minbâcû'l-adâle* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1556).
- Bernand, Marie, "Le muhtaşar fi bayân al-i'tiqâd", *Annales Islamo-*

logiques 18 (1982), 1-33.

Birgivi, Muhammed b. Pîr Ali, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* (thk. Abdürrahîm es-Sâyih & Tefvik Ali Vehbe; Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2010).

———, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü butlâni'l-mülhidîn* (Sultan b. Ubeyd b. Abdullah el-Urâbî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü butlâni'l-mülhidîn, el-Îmâm Muhammed b. Bîr Ali b. İskender el-Birkiwî: Dirâse ve tabkîk min eveli'l-kitâb ilâ kavlibî 've emmâ sevâbü'l-amel bi's-sünne ...'* [yüksek lisans tezi] içinde thk. Sultan b. Ubeyd b. Abdullah el-Urâbî; Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, ts.).

———, *İnkâzü'l-bâlikîn* (*Resâ'ilü'l-Birgivi* içinde; nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr; Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 49-81.

———, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye* (thk. Muhammed Hüsnî Mustafa; Halep: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 2002).

———, *Tekmile-i Terceme-i Tarîkat-i Muhammediyye* (çev. Vedâdî; İstanbul: Dâru's-Saltanat, 1256).

———, *Vasiyyet-nâme: Dil İncelemesi, Metin, Sözlük, Ekler İndeksi ve Tıpkıbasım* (haz. Musa Duman; İstanbul: Risale Yayınları, 2000).

Bruckmayr, Philipp, "The Particular Will (*al-irâdat al-juz'iyya*): Excavations Regarding a Latecomer in Kalâm Terminology on Human Agency and Its Position in Naqshbandi Disco-

urse", *European Journal of Turkish Studies* 13 (2011), 2-20.

Buhârî, Alâüddîn Muhammed, *Fâdibatü'l-mülhidîn ve nâsibatü'l-muvabbidîn* (yüksek lisans tezi içinde thk. Muhammed b. İbrahim el-Avdî; Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1414).

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *es-Selefiyye: Merbale zemeniyye mübârake lâ mezheb İslâmî* (8. bs., Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2006).

Büreykân, İbrahim b. Muhammed b. Abdullah, *Menbecü Şeybi'l-islâm İbn Teymiyye fî takrîri akîdeti't-tevhîd* (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim li'n-Neşr ve't-Tevzî & Kahire: Dâru İbn Affân, 2004).

Çağrıci, Mustafa, "Gazzâlî'nin İhyâ'sı ile Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediyye'sinin Mukayesesi", *İslâmî Araştırmalar (Gazzâlî Özel Sayısı)* 13/3-4 (2000), 473-478.

Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hüseyin b. Sinan (Cenâbî Mustafa Efendi), *Târîb-i Cenâbî (el-Aylemü'z-zâbir fî ahvâli'l-evâ'il ve'l-evâbir)* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 3100).

Cici, Recep, "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 210-211.

Cilânî [Geylânî], Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Salih Abdullah, *Sırru'l-esrâr ve mazharu'l-envâr fî-mâ yahtâcü ileyhi'l-ibrâr* (thk. Halid Muhammed Adnan ez-Zerî & M. Ğassân Nasuh Azkûl; 4. bs., Dimeşk: Dâru's-Senâbil, 1995).

- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge: Cambridge University, 2004).
- Currie, James Muhammad Dawud, "Kadizadeli Ottoman Scholarship, Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhâb, and the Rise of the Saudi State", *Journal of Islamic Studies* 26/3 (2015), 265-288.
- Evstatiev, Simeon, "The Qāḍizādeli Movement and the Revival of *takfîr* in the Ottoman Age", *Accusations of Unbelief in Islam: A Diachronic Perspective on Takfîr* (ed. Camilla Adang, Hassan Ansari, Maribel Fierro & Sabine Schmidtke; Leiden & Boston: Brill, 2015), 213-243.
- Fevrâ, Ali Mısırî Sîmcân, "Dirâse", *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahyâr ve mebhâ'iku'l-bida' ve mekâmi'u'l-eşrâr: Dirâseten ve tabkîkan min bidâyeti'l-kitâb ile'l-meclisi'l-hamsîn* (doktora tezi; Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2007), 1-44.
- Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-Tarîkati'l-Mubammediyye*, I-IV (2 cilt hâlinde), (İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1316).
- İbn Fakîh, Abdülbâkî b. Abdülbâkî İbn Fakîh Fissa el-Mevâhibî el-Hanbelî, *el-Ayn ve'l-eser fî akâ'idi Ehli'l-eser* (thk. İsmâ Ravnâs Kal'acî; Dîmeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1987).
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed, *Kitâbü's-salât* (thk. Adnan b. Safâhân el-Buhârî; Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1431).

- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Der'ü te'âruzi'l-akl ve'n-nakl*, I-XI, (thk. Muhammed Reşad Salim; 2. bs., Medine: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991).
- , *İktizâü's-sırâti'l-müstakîm li-muhâlefeti ashâbi'l-cabîm*, I-II, (thk. Nâsır Abdülkerîm el-Akl: Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994).
- , *el-Îmân* (thk. Muhammed ez-Zübeydî; Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993).
- , *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVII, (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım; Medine: Mücemmau'l-Melik Fehd li-Tibaati'l-Mushafi's-Şerîf, 2004).
- , *Minbâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, I-IX, (thk. Muhammed Reşad Salim; Riyad; Müessesetü Kurtuba, 1986).
- , *et-Tedmüriyye: Tabkîku'l-isbât li'l-esmâ' ve's-sifât ve hakikatü'l-cem' beyne'l-kader ve's-şer'* (thk. Muhammed b. Avde es-Sa'vî; Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2000).
- İbnü'l-Bezzâzî, Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, I-VI, (*el-Fetâva'l-Hindiyye fî mezbebi'l-Îmâm el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*'ın hamışinde; Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310).
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Telbîsü İblîs* (thk. Seyyid el-Cümeylî; Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1994).
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, I-II (tek cilt hâlinde), (İs-

tanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341).

Kadıızâde Ahmed, *Birgivi Vasiyetnâmesi: Kadıızâde Şerhi* (sad. A. Faruk Meyan; İstanbul: Bedir Yayınevi, 2009).

Kadıızâde Mehmed [Muhammed b. Mustafa b. Muhammed], *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1926).

Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarib Hatırlamaz: Şerb ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (2. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Mîzânü'l-Hakk fî ihtiyâri'l-ebakk* (sad. Orhan Şaik Gökyay & Süleyman Uludağ; İstanbul: Kbalcı Yayınevi, 2008).

Kaylı, Ahmet, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form* (yüksek lisans tezi; İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri, "Maziden Atiye Selefî Düşüncenin Anatomisi", *İslâmiyât: Üç Aylık Araştırma Dergisi (Kökençilik Özel Sayısı)* 10/1 (2007), 139-160.

Koca, Ferhat, "Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 25-74.

- Kuşeyri, Ebü'l-Kâsım Zeynü'l-İslâm Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (thk. Abdülhalîm Mahmud & Mahmud b. eş-Şerîf; Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.).
- Lekesiz, Hulusi, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri* (doktora tezi; Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).
- , “Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Türk Yurdu* 21/49 (1991), 20-32.
- Martı, Huriye, *Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye: Tabkik ve Tablil* (doktora tezi; Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).
- , *Birgivi Mehmed Efendi: Osmanlı'da Bir Dâru'l-Hadis Şeyhi* (İstanbul: Dâruhadis, 2008).
- , *Birgivi Mehmet Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008).
- , “et-Tarîkatü'l-Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, 106-108.
- Michot, Yahya, “Introduction”, *Against Smoking: An Ottoman Manifesto, by Ahmad al-Rûmî al-Âqşârî* (ed. ve İngilizce'ye çev. Yahya Michot; Leicestershire: Interface Publications & Kube Publishing, 2010), 1-44.

Neseîî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer, *Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf* ("Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf li-Ebî Hafs Umer b. Muhammed en-Nesîî es-Semerkindî" içinde thk. Ali Ekber Ziyâî, *et-Türâsü'l-Arabî* 46 [1992], 133-141).

———, "Kitâb fî Mezâhibi'l-Mutasavvıfa", (çev: Süleyman Ulu-
dağ), *Diyanet Dergisi* 18/3 (1979), 167-173.

Nev'îzâde Atâullah Atâ'î, *Hadâ'ıku'l-bakâyyık fî tekmileti's-Şakayık*
(*Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, c. II içinde haz. Abdül-
kadir Özcan; İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989).

Ocak, Ahmet Yaşar, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İz-
leri: Osmanlı Dönemi (Makaleler-Araştırmalar)* (İstanbul:
Kitap Yayınevi, 2011).

———, "el-Hayâtü'd-dîniyye ve'l-fikriyye", *ed-Devletü'l-
Usmâniyye: Târîb ve hadâra* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu;
Arapça'ya çev. Salih Sa'dâvî; İstanbul: IRCICA, 1999), II,
153-298.

———, "İbn Kemâl'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiyesi'nde
İlim ve Fikir Hayatı", *Tokat Valiliği Şeybülislam İbn Kemâl
Araştırma Merkezi'nin Tertip Ettiği Şeybülislâm İbn Kemâl
Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar* (ed. S. Hayri Bolay,
Bahaeddin Yediyıldız & M. Sait Yazıcıoğlu; 2. bs., Ankara:
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 29-36.

———, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler* (ed.
Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek & Salim Koca; Ankara:
Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XI, 15-26.

- , “Ottoman Intellectual Life in the Classical Period”, *The Turks* (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca; Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), III, 743-755.
- , “Religious Sciences and the Ulema” *Ottoman Civilization* (ed. Halil İnalçık & Günsel Renda; İngilizce'ye çev. Ellen Yazar & Priscilla Mary Işın; Ankara: Ministry of Culture, 2003), I, 243-265.
- Öngören, Reşat, “Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 11/25 (2010), 123-132.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003).
- Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Ömer b. Muhammed, *Münâzarâtü Fahrüddîn er-Râzî fî bilâdi Mâverâ'innebr* (thk: Fethullah Huleyf; Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1966).
- El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb* (New York: Cambridge University Press, 2015).
- , “From İbn Hâjar al-Haytamî (d. 1566) to Khayr al-Dîn al-Âlûsî (d. 1899): Changing Views of İbn Taymiyya among non-Hanbalî Sunni Scholars”, *İbn Taymiyya and His Times* (ed. Yossef Rapoport & Shahab Ahmed; Karachi: Oxford University Press, 2010), 269-318.
- , “The Myth of ‘The Triumph of Fanaticism’ in the Seventeenth

enth-Century Ottoman Empire”, *Die Welt des Islams* 48/2 (2008), 196-221.

Saffâr, Ebû İshak İbrahim b. İsmail ez-Zâhid el-Buhârî, *Telbîsu'l-edille li-kavâ'idi't-tevhîd*, I-II, (thk. Angelika Brodersen; Beyrut: Orient Institut, 2011).

Seffârîni, Ebü'l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Hanbelî, *Levâmi'u'l-enwâri'l-behiyye ve sevâti'u'l-esrâri'l-eseriyye li-şerhi'd-Dürreti'l-mudiyye fî akdi'l-fırkati'l-merdiyye*, I-II, (2. bs., Dimeşk, Müessesetü'l-Hâfikîn ve Mektebetühâ, 1982).

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed, *el-Kavlü'l-münbî an tercemeti İbni'l-Arabî* (yüksek lisans tezi, c. II içinde thk. Halid b. el-Arabî Müdrîk; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1422).

Şerîf, Füheyd b. Mansur b. Zâmil b. Lü'eyy, *Abvâlü etfâli'l-Müslimîn; te'lîfü Muhammed b. Bîr el-Birkivî: Dirâse ve tabkîk* (yüksek lisans tezi; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1434).

Seyyid Alizâde, *Mefâtîhu'l-cinân: Şerhu Şir'ati'l-İslâm* (İstanbul: el-Matbaatü'l-Osmâniyye, 1317).

Sheikh, Mustapha, “Taymiyyan Influences in an Ottoman-Hanafi Milieu: The Case of Aḥmad al-Rūmī al-Āqḥiṣārī”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 25/1 (2015), 1-20.

Sinobî, Nebî b. Turhân b. Durmuş, *Hayâtü'l-kulûb* (Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 718).

———, *Mecmû'atü'r-resâ'il fî vâhdeti'l-vücûd* (İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294).

Tarîkatçı Emîr Mustafa, *Ferâ'idü'l-akâ'idi'l-behiyye fî halli müşkilâti't-Tarîkati'l-Mubammediyye* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2318).

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Makâsîd*, I-V, (thk. Abdurrahman Umeyra; Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998).

———, *Şerhu't-Telvîb ale't-Tavzîb li-metni't-Tenkîb fî usûli'l-fikh*, I-II, (thk. Zekeriyya Umeyrât; Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).

Terzioğlu, Derin, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzi-i Mişri, 1618-1694* (doktora tezi; Cambridge, MA: Harvard University, 1999).

———, "Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn Teymiyye'nin Siyâsetü's-Şer'iyye'sini Osmanlıcaya Kim(ler), Nasıl Aktardı?", *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları* 31/2 (2007), 247-275.

———, "Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the *Naşîhatnâme* of Hasan addressed to Murad IV", *Archivum Ottomanicum* 27 (2010), 241-312.

Unan, Fahri, "Dinde Tasfiyecilik yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhâlefet: Birgivi Mehmed Efendi", *Türk Yurdu* 36/382 (1990), 33-43.

Urâbî, Sultan b. Ubeyd b. Abdullah, "Dirâse", *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü butlâni'l-mülhidîn ...* (yüksek lisans tezi; Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, ts.), 1-155.

Useymîn, Muhammed Salih, *Şerhu'l-Vâsitiyye li-Şeybulislâm İbn Teymiyye*, I-II, (thk. Sa'd b. Fevvâz es-Sumeyl; Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2000).

Yılmaz, Hüseyin, *The Sultan and the Sultanate: Envisioning Rulership in the Age of Süleymân the Lawgiver: 1520-1566* (doktora tezi; Ann Arbor: Harvard University, 2005).

Yüksel, Emrullah, *Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).

———, "Mehmed Birgivi", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977), 175-185.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *İthâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, I-XIV, (3. bs., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002).

Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age: 1600-1800* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988).